

ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У статті за матеріалами діалектних лексикографічних видань і власними дослідженнями проаналізовано відприкметникові прислівники, утворені від якісних і відносних прикметників, зафіксовані в українських діалектах, охарактеризовано їхню семантико-словотвірну структуру.

Ключові слова: адвербіалізація, відприкметникові утворення, прислівник, адвербіатив, діалект.

Сучасна гуманітарна парадигма з акцентом на антропоцентризмі визначає специфіку гуманітарного знання, яка зумовлена особливістю усвідомлення духовного та культурного надбання народу, частиною якого є діалектна мова, що виражає культурну ідентичність її носія, сприяє усвідомленню своєї унікальності, самобутності та неповторності.

Складовою української діалектної лінгвальної системи є морфологічна, у якій функціонує одна з унікальних самостійних незмінних частин мови, для котрої характерна морфологічна безкатегорійність і незмінність та абсолютна периферійність [1, 299].

Як специфічний клас самостійних слів прислівник здавна був у полі зору вчених, які розглядали процеси його становлення, семантико-словотвірну структуру адвербіативів, загалом явище адвербіалізації в українській мові, досліджували прислівники різних семантичних груп, зокрема місця та часу, характеризували прислівникову систему різних періодів розвитку мови (Й. Андерш, С. Бевзенко, О. Безпояско, П. Білоусенко, М. Вербовий, А. Висоцький, І. Вихованець, К. Городенська, Л. Гумецька, І. Даценко, В. Дем'янчук, Т. Довга, І. Мариненко, Т. Ніколашина, В. Німчук, В. Русанівський, С. Самойленко, І. Уздиган, В. Франчук, Г. Ярун та ін.). Проблеми функціонування прислівників у різних територіально-мовних утвореннях, насамперед у говорах південно-західного, рідше –

північноукраїнського наріччя висвітлено в працях О. Брошняк (Пискач), Ю. Громика, І. Джочки, О. Захарків, М. Леонової, П. Лизанця, Т. Назарової, В. Німчука, І. Ощипко, І. Пагірі, Н. Прилипка, Т. Розумик та ін. Водночас загального аналізу сучасних діалектних відприкметникових прислівників не здійснено, що й зумовлює актуальність нашого дослідження. Мета розвідки – проаналізувати відприкметникові адвербіативи, зафіксовані в українських діалектах.

Прислівникова система української мови, яка сформувалась упродовж історії її розвитку, постала на основі іменних частин мови, тому виділяють відіменникові, відприкметникові, відзайменникові та відчислівникові адвербіативи [3]. Відіменна, зокрема відприкметникова адвербіалізація, – явище давнє, сягає ще праслов'янської доби, є засобом поповнення складу прислівників [3, 345]. Відад'єктивні утворення у складі прислівників становлять основний фонд. На думку М. Галюк, це зумовлено категоріальною близькістю прислівника до прикметника, оскільки обидві частини мови, виступаючи в первинному значенні, виражають ознаку предмета, дії або стану; творять ступені порівняння; за допомогою суфіксально-префіксального способу утворюють похідні для вираження суб'єктивної оцінки [2].

Основною базою поповнення класу прислівників в українській, як і в усіх слов'янських мовах, була адвербіалізація безприйменникових прикметникових форм і прийменниково-відмінкових конструкцій [3, 373-374], що відзначаємо і в діалектах, тому відприкметниковий тип адвербіалізації є найпродуктивнішим. Він ґрунтується на здатності прикметника переміститися з позиції присубстантивного другорядного залежного члена в позицію означального прислівника [1, 317].

Унаслідок морфологічної відприкметникової адвербіалізації утворилася велика група означальних прислівників, домінанту якої становлять адвербіативи із суфіксом **-о¹** [1, 317], який із часом поширився і на історично м'які основи [3, 375]. Зауважимо, що в українських діалектах, як засвідчила вибірка матеріалів із лексикографічних видань і власні спостереження,

найпоширенішою є група прислівників способу дії, утворених від якісних прикметників за допомогою суфікса $-o^2$ (вони становлять більше 75 % серед відприкметникових утворень), які водночас зберігають фонетичні та акцентні властивості, притаманні тому чи іншому говірковому утворенню, засвідчують лексичне багатство діалектного мовлення: *гісо* ‘гарно, красиво’ (СПГ, 54), *жудко* ‘бридко’ (СПГ, 74), *шійко* ‘швидко’ (СПГ, 70), *маркітно*, *муркотно* ‘сумно, досадно’ (СССП, 42), *го'пасно* ‘небезпечно’ (ГІУ, 250), *с'ламно* ‘славно, добре’ (ГІУ, 257), *дамно* ‘давно’ (Чабаненко, 261), *бізівно* ‘напевно, переконливо, сміливо’ (Піпаш, 13), *жівно* ‘швидко’ (Лесюк, 99), *глійко* ‘мокро, м'яко’ (Лесюк, 35), *обрідно* ‘рідко’ (СБГ, 354), *ігешно* ‘прудко, спритно, швидко’ (Сабадош, 136), *курто* ‘коротко’ (Сабадош, 156), *чеперато* ‘кривоного’ (Сабадош, 414), *дзіндзюрісто* ‘гарно, пишно’ (Шило, 108), *рєвно* ‘сильно, дуже’ (СБГ, 452), *тєньго* ‘дуже; сильно’ (Шило, 251), *ховско* ‘слизько’ (Шило, 267), *квасно* ‘кисло’ (Турчин, 138), *кално* ‘брудно, грязько’ (Сагаровський, 161), *футко* (*хутко*) ‘швидко, скоро’ (ГГ, 28), *вєлико* ‘багато’ (ГГ, 34), *туго* ‘важко, скрутно’ (Негрич, 170), *кіжко* (*кішко*) ‘важко’ (Негрич, 91). Водночас зауважимо, що в східнополіських говірках, для яких притаманне явище акання, відзначено формант **-а** (напр., *абратна* ‘назад’ (СССП, 15), *дрогка* ‘трусько’ (СССП, 28)), у наддністрянських у результаті укання – **-у** (*моцну* ‘міцно; сильно’ (Шило, 177)), а в лемківській говірці – **-і**, зрідка – **-и**: *делікатні* ‘делікатно’ (Турчин, 80), *докладні* ‘докладно, повно, ґрунтовно, вичерпно’ (Турчин, 86), *смачні* ‘смачно’ (Турчин, 295), *смішні* ‘смішно’ (Турчин, 296), *скори* ‘скоро, швидко’ (Турчин, 293) та ін.

Менш поширені в сучасній українській мові означальні прислівники із суфіксом $-e^3$, що співвідносяться з прикметниками середнього роду називного-знахідного відмінка однини [1, 317; 3, 374], кількість яких у процесі розвитку мови поступово зростала, досягнувши вершини в XVII ст., але потім більшість таких утворень вийшла з ужитку. На жодному етапі історії мови вони не були панівними, і здебільшого вживалися одні й ті ж слова то з **-о**, то з **-е** [3, 378]. Цю думку підтверджують і діалектні дані, оскільки утворення з формантом **-е**

функціонують у говірках лише спорадично: *окрэме* ‘окремо’ (Сабадош, 214), *страшнэ* ‘дуже, надто’ (СБГ, 526), *осибне* ‘окремо, осібно’ (Турчин, 221), *сердэчне* ‘добресовісно’ (СЗГ, II, 141), *нищымне* ‘пісно, нежирно’ (СПГ, 137), *навмируще* ‘наповал’ (СПГ, 131), ‘віщуючи смерть’ (Чабаненко, II, 306). Зауважимо, що подекуди в говірках функціонують обидві форми (*сільне* ‘дуже’ – *сілно* ‘дуже багато, рясно’ (СБГ, 485); *харашиэ, харашиó* ‘добре’ (СССП, 67))⁴.

Прикметниками властива найбільша лексико-семантична співвіднесеність із похідними від них прислівниками. Це означає, що лексичне значення будь-якого якісного прикметника може виражати означальний прислівник [1, 318]. У діалектних лексикографічних працях спостерігаємо наявність як прикметників, так і похідних від них і семантично ідентичних прислівників, утворених за допомогою форманта *-о*, що свідчить про їхній безпосередній семантико-словотвірний зв'язок (*святóшний* ‘святковий’ – *святóшно* ‘святково’ (СБГ, 481); *сніський* ‘дуже подібний, точний (точнісінький)’ – *снісько* ‘точно, точнісінько’ (СБГ, 504); *уразний* ‘1. Завзятий; 2. Згуртований, дружний’ (СБГ, 570) – *уразно* ‘злагоджено, дружно працювати’ (СБГ, 570); *фацáрний* ‘1. Брудний, неакуратний; 2. Неброякісно, недбало виконана робота’ – *фацáрно* ‘неакуратно, абияк’ (СБГ, 585); *хáрний* ‘чистий, охайний, акуратний’ – *хáрно* ‘чисто, охайно’ (СБГ, 610); *ховзкі́й* ‘слизький, ковзкий’ – *хóвзко* ‘слизько’ (СБГ, 613); *бивши́жний* ‘який має достаток, заможний’ – *бивши́жно* ‘заможно’ (Сабадош, 23), *красевéнни* ‘дуже гарний’ – *красівéнно* ‘дуже гарно’ (СССП, 37) та ін. Крім того, у деяких діалектних словниках навіть не наведено значення прислівника, а подано тільки позначку «присл. до...» (*га́мішний* ‘спесивий, єхидний, фальшивий, лукавий, хитруватий’ – *га́мішно* ‘присл. до га́мішний’ (Сабадош, 44); *ганьбові́тий* ‘доволі непристойний, негідний’ – *ганьбові́то* ‘присл. до ганьбові́тий’ (Сабадош, 45); *голослі́вий* ‘голосний’ (Сабадош, 50) – *голослі́во* ‘присл. до голослі́вий’ (Сабадош, 50), *ба́бльоватий* ‘подібний на вигляд до баби’ – *ба́бльовато* ‘присл. до ба́бльоватий’ (Сабадош, 18) та ін.). Водночас спостерігаємо процеси звуження семантики (напр., *гу́дий* ‘1) дозволений, 2) скромний’ – *гу́дно* ‘можна, дозволено’ (Сабадош, 53), *сумні́й*

‘1. Сірий, невиразний (про колір); 2. Темний’ – *сумно* ‘темно, не видно’ (СБГ, 533) тощо) чи її зміни (напр., *чудній* ‘1. Страшний, худий; 2. Брудний, занехаяний’ – *чудно* ‘прикро’ (СБГ, 651); *теньгий, теньгій* ‘1. Повний, товстий; 2. Кремезний; 3. Великий’ – *теньго, теньгьо* ‘1. Дуже сильно; 2. Багато’ (СБГ, 542); *сїтний* ‘задоволений’ – *сїтно* ‘добре, зі смаком’ (СБГ, 488) та ін.).

Окрему групу відприкметникових морфологізованих прислівників становлять ті, що утворилися зі сполук прийменників і різних форм субстантивованих прикметників. Залежно від типу вихідних родово-відмінкових форм субстантивованих прикметників ці прислівники поділяють на кілька груп [1, 318; 3, 381]: 1) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі родового відмінка з прийменниками **з/с, за, до**; 2) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками середнього роду однини у формі знахідного відмінка, що поєднується з прийменниками **в, за, на**; 3) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі місцевого відмінка або відчислівниковими прикметниками у формі знахідного відмінка, що поєднується з прийменником **по**; 4) прислівники, співвідносні зі субстантивованими прикметниками чоловічого-середнього роду однини у формі місцевого відмінка, поєданого з прийменниками **в, на**. В українських діалектах відзначаємо найбільше утворень першої групи, причому спостерігаємо збільшення кількості префіксів, їхню варіативність, а також виразні фонетичні та акцентуаційні особливості (напр., *дóгола* ‘1) з повністю оголеним тілом, 2) з повністю обстриженою головою’ (Сабадош, 69), *дóпузна* ‘допізна’ (Сабадош, 73), *зпоті́ха* ‘потихеньку’ (ГГ, 83), *згúста* ‘доволі часто, нерідко’ (Піпаш, 68), *згóла* ‘зовсім, повністю’ (СЗГ, I, 185), *зчúста* ‘часто’ (Лесюк, 101), *здáлеку* ‘здаля; з інших місць’ (Піпаш, 68), *змаліньку́* ‘змалку’ (СЗГ, I, 191), *з давén-дávна* ‘здавна’ (ГГ, 82), *издáлека, издáлеку* ‘з далекої відстані, здалеку’ (Сабадош, 132), ‘здалека’, ‘здалеку, з далеких країв’ (Лесюк, 71), *иззáгоряча* ‘згарячу, відразу’ (Сабадош, 132), *изпóвня* ‘уповні (про місяць)’ (ГГ, 85), *удмáла* ‘змалку’ (Сабадош, 369), *бізмáлу* ‘майже’ (Чабаненко, I, 83),

завидна́ ‘поки ще видно’ (СЗГ, I, 162), *за́моліду* ‘замолоду, в юні роки’ (Піпаш, 62), ‘від глухості, через глухість’ (Сагаровський, 139), *по́пізна* ‘досить пізно’ (СЗГ, II, 72). Серед другої групи відзначаємо функціонування адвербіативів із префіксом **на-**: *на́босо* ‘на босу ногу’ (Сабадош, 179), *на́квасно* ‘з кислим смаком’ (Сабадош, 186), *на́ківілно* ‘гордовито’ (Сабадош, 187), *на́синьо* ‘у синій колір, синьо’ (Сабадош, 195), *на́скоро* ‘нашвидку, квапливо; швидше’ (Сабадош, 196), *на́дрібно* ‘на малі куски, шматки’ (ГГ, 129), *накриво* ‘нерівно, криво’ (Турчин, 189), *нахутку́* ‘нашвидку, наспіх’ (СССП, 45) тощо. Отже, адвербіативи двох зазначених вище груп – утворення від якісних прикметників. Третя група представлена прислівниками, утвореними як від якісних (*помале́ньку* ‘повільно’ (СЗГ, II, 69), *помáли*, *помале́нькі* ‘поволі’ (ГГ, 154), *полéгкі* (*полéхкі*) ‘злегка’ (ГГ, 153), *по-просту́* ‘по-простому’ (СЗГ, II, 73), *потихы* ‘потиху’ (Турчин, 255), *поті́хы* ‘тихенько, без шуму, нечутно; не поспішаючи, повільно’ (Сабадош, 268), *поті́хенькы* ‘т. с.’ (Сабадош, 268), *поті́х’у* ‘потиху, потихеньку’ (Піпаш, 152), *по́далекі* ‘здадеку’ (Лесюк, 114)), так і від відносних прикметників: *по-жиду́ськы* ‘взаємовигідно; незграбно’ (Сабадош, 244), *по-ле́гінськы* ‘по-парубоцькому’ (Сабадош, 251), *по-не́сьцьы* ‘по-собачому; негідно, непристойно’ (Сабадош, 258), *по-ба́бськы* ‘робити щонебудь так, як старі жінки’ (СЗГ, II, 57), *по-подво́рному* ‘використовуючи прізвиська, а не офіційні імена та прізвища’ (СЗГ, II, 73), *по-ру́ську* ‘поросійськи’ (СЗГ, II, 75), *по-тели́цкы* ‘так, як заведено у с. Тиличі’ (Турчин, 255), *по-русна́цькы* ‘по-русинському’, *по-ру́ськы* ‘т. с.’ (Сабадош, 263)). Четверта група прислівників у діалектних лексикографічних виданнях представлена лише спорадично: *у́порожня* ‘порожняком’ (Сабадош, 383), *впорожні́* ‘з порожніми відрами’ (СЗГ, I, 76), *впувні́* ‘з відрами повними води’ (СЗГ, I, 76), *уповні́* ‘із повним посудом’ (Піпаш, 202) тощо.

Отже, відприкметникові адвербіативи – основне джерело поповнення діалектних прислівників у сучасних говірках, кількість яких постійно зростає завдяки багатству лексичної діалектної системи. Вони зберігають здебільшого безпосередній семантичний зв’язок із твірними словами, характеризуються

виразними фонетичними властивостями, відзначаються специфічними словотвірними особливостями та активністю функціонування з перевагою в говірковому мовленні адвербіативів, утворених від безприйменникових прикметникових форм. Серед відад'єктивних діалектних утворень, похідних як від якісних, так і від відносних прикметників, переважають адвербіативи зі значенням способу дії (98 % від усіх зафіксованих). Спорадично прислівники, похідні від якісних прикметників, можуть виражати значення часу. Крім того, усі прислівники, похідні від відносних прикметників, утворені префіксально-суфіксальним способом, тому у своїй словотвірній структурі мають префікс **по-** та суфікси **-ому, -и (-ы)**.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні інших груп адвербіативів в українських діалектах, з'ясуванні їхньої семантико-словотвірної структури, генези, особливостей функціонування.

Примітки

¹ Про походження прислівників на -о див.: Бевзенко С. П. З історії коментарів до українського словотвору. Прислівник / С. П. Бевзенко // Наукові записки Ужгородського університету. – Т. 37. – 1959. – С. 40–45; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За заг. ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 208; Галкина-Федорук Е. М. Наречие в современном русском языке / Е. М. Галкина-Федорук. – М., 1939 – С. 43; Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Просвещение, 1956. – С. 98–115 та ін.

² Про відприкметниковий словотвір в українській мові див. : Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук.. – Івано-Франківськ : «Плай», 1995. – 208 с.

³ Про походження прислівників на -е див.: Німчук В. В. Прислівник / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / Ред. кол. В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 378.

⁴ Діалектні адвербіативи із суфіксом -о, які містять зменшено-пестливі та згрубілі суфікси, а також прислівники із суфіксом -е у формі компаратива та суперлатива будуть предметом наступних наукових розвідок.

Список скорочень джерел

- ГГ   Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
- ГІУ   Говірки історичної Уманщини і суміжних земель : монографія / [Г. Г. Березовська, І. І. Кривошея, Т. М. Тищенко]; за ред Т. М. Тищенко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 259 с.
- Лесюк   Лесюк Микола. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Микола Лесюк. – Івано-Франківськ : Видавництво «Нова зоря», 2008. – 328 с.
- Негрич   Негрич Микола. Скарби гуцульського говору: Березові / Микола Негрич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
- Піпаш   Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- Сабадош   Сабадош Іван. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 400 с.
- Сагаровський   Сагаровський А. А. Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). – Вип. 1. А – Об'ясняється / А. А. Сагаровський. – ОВВ НМЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 296 с.
- СБГ   Словник буковинських говірок / За заг. ред Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- СЗГ   Аркушин Григорій. Словник західнополіських говірок: У 2-х тт. / Григорій Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2004.
- СПГ   Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. :

Наук. думка, 1974. – 260 с.

- СССП Лисенко П. С. Словник середнього і східного Полісся / П. С. Лисенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.
- Турчин Турчин Євгенія. Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Д. Турчин. – Львів : Українська академія друкарства, 2011. – 384 с.
- Чабаненко Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Т. 1–4. – Запоріжжя, 1992.
- Шило Шило Гаврило. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288 с.

Список використаних джерел

1. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська / За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
2. Галюк Маріанна. Словотвірна семантика прислівників, мотивованих відносними прикметниками / Маріанна Галюк // Українські студії. – 2007–2008. – № 8–9. – С. 118–125.
3. Німчук В. В. Прислівник / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / Ред. кол. В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342–412.

Summary

Hrymashevych Halyna. Vidpryketnykovi adverbs in Ukrainian dialects.

In the article after materials of dialectal lexicographic editions and own researches and own researches from qualitsve and relative adjectives and fixed in the Ukrainian dialects are analysed, their semantic-word-formation structure is described.

Key words: adverbialization, vidpryketnykovi formations, adverb, adverbialiv e, dialect.